

“BİTİSE KALIR SÖZ”: SÖZ VE YAZI İLİŞKİSİ AÇISINDAN KUTADGU BİLİĞ

“THE WORD REMAINS IF IT IS WRITTEN”: KUTADGU BİLİĞ IN TERMS OF THE RELATIONSHIP OF WORD AND WRITING

Gülten KÜÇÜKBASMACI*

ÖZ: İslamiyet'in kabulüyle yeni bir kültür çevresine dâhil olan Türklerin ilk yazılı eserlerinden biri “Kutadgu Bilig”dir. İdeal devlet ve toplum düzenini ele alan eser yazıldığı dönemin zihniyet ve algısını yazılı bir metne dönüştürerek tespit etme imkânı verdiği için son derece önemlidir. Makalede yazılı kültür ortamı bağlamında yazıyla üretilmiş bir metin olarak “Kutadgu Bilig”den yola çıkılarak 11. yüzyılda “söz” ve “yazı”nın nasıl algılandığı üzerinde durulacaktır.

“Bitise kalır söz” (Söz yazılırsa kalır) denilen metinde yazılı kültür ortamına geçişle söz karşısında farklı bir iletişim biçimi yaratan yazı yüceltilmektedir. Yazının yarattığı iletişim biçimi “söz”ü kayda geçirerek sabitlediğinden değişmeye karşı kalıcı olanı temsil eder. Yazının, yüceltilmesini sağlayan bu özelliği aynı zamanda yazılı iletişim biçiminin aksayan yönlerini de doğurmaktadır. Eserde yazının; hesap tutmaya, tarihi kaydetmeye, kayıt tutmaya yaradığından söz karşısında üstün tutulduğu görülmektedir. İnsanın faniliği karşısında yazının kalıcılığı yazı lehine olmuştur. Yazılı sözün söylenen sözden daha etkili kabul edildiği görülmekle birlikte sözün güvenilirliği de devam etmektedir.

Ağızdan çıktığı andan itibaren uçup giden sözün yazı karşısında zayıfladığını, 11. yüzyıla gelene kadar geçen süreç içinde yazının üstünlüğünün artarak devam ettiğini, kalıcı olmanın yolunun yazı olduğunun kabul edildiğini eserde tespit etmek mümkündür. Buna rağmen sözün yazı karşısında gücünü henüz tam olarak yitirmediği de görülmektedir. Kutadgu Bilig; söz ile yazı arasında, Türk kültür tarihinde icra ortamlarının değişim ve dönüşümün tespiti adına sözden yazıya geçiş sürecini anlamak açısından önemli bir metindir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, sözlü kültür, yazılı kültür, sözlük, okuryazarlık

ABSTRACT: “Kutadgu Bilig” is one of the first written works of Turks, who were included in a new cultural environment with the acceptance of Islam. The work, which deals with the ideal state and social order, is extremely important as it allows to identify the mentality and perception of the period in which it was written by converting it into a written text. The article will focus on the perception of “word” and “writing” in the 11th century, based on “Kutadgu Bilig” as a written text in the context of the written cultural environment.

In the text called “If the word is written, it remains”, the writing that creates a different communication style with the transition to the written culture environment is glorified. Since the writing fixes by saving the word, it represents the permanent against change. This feature of writing, which enables it to be glorified, also leads to the defective aspects of the written communication style. In the work, it is seen that the writing is superior to words because it helps to keep accounts, record the date and keep records. The permanence of writing has been in favor

* Doç. Dr. – Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Kastamonu - gkucukbasmaci@kastamonu.edu.tr (Orcid ID: 0000-0002-1715-7843)

of writing in the face of human mortality. Although it is seen that the written word is considered more effective than the spoken word, the reliability of the word continues.

It is possible to observe in the work that the word that flew away from the moment it came out of the mouth weakened against the writing, the superiority of the writing continued increasingly until the 11th century, and that the way to be permanent is writing. Despite this, it is also seen that the word has not lost its power in the face of writing yet. Kutadgu Bilig; It is an important text in terms of understanding the transition process from word to writing in order to determine the change and transformation of the performance environments in Turkish cultural history.

Keywords: Kutadgu Bilig, oral culture, written culture, verbalism, literacy.

Giriş

Milletlerin yaratıcılık ortamlarının temelinde sözlü kültür ortamı vardır. Yazının geç tarihlerde kullanılmaya başlanması, ilk kullanıldığında ise daha çok ticari işler ve tarih gibi pratik alanların ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde olması, edebi alanın yazıya geçirilmesinin çok geç tarihlere dayanması gibi sebeplerle sözlü kültür ortamı edebi alanda etkisini uzun süre sürdürmüştür. Yazının bulunmasıyla insanlığın sözel düşünme biçimleri de etkilenmiş; yazılı iletişim biçiminin kendine has özellikleri söze karşı yazının lehine üstünlük oluşturmaya başlamıştır. Sözlü kültürden yazı kültürüne geçişin yavaş olması ve sözlü iletişimin yazılı iletişimden farklılıkları da sözün önemini özellikle el yazmaları döneminde devam ettirmiştir. Türklerin yazı ile tanışıklıklarının somut örnekleri “Bengü Taş Edebiyatı” (Ercilasun, 2016) altında toplayabileceğimiz ürünlerdir. Bununla birlikte yazının yaygınlaşması uzun zaman almış, söz yazı karşısında üstünlüğünü kaybetmekle beraber sözlü ortam bazı dönüşümlerle işlevini sürdürmüştür. Zaman içinde Türklerin dâhil olduğu yeni coğrafya ve yeni kültür çevreleri sözlü edebiyatın yanında yazılı bir edebiyatı da şekillendirmiştir. 10. yüzyılda kabul edilen İslâmiyet’le birlikte dâhil olduğumuz yeni kültür çevresi içinde de 11. yüzyıldan itibaren yazılı eserler ortaya koyulmaya başlanmıştır.

Kutadgu Bilig yeni bir kültür ortamında yazı ile oluşturulan bu ilk eserlerden biridir. Türkistan sahası, Dursun Yıldırım’ın tespitine göre (2002: 142) 8.-15. yüzyıllar aralığında sözlü ve yazılı ortam açısından Türk medeniyetinde meydana gelen değişim ve dönüşümlerin özellikle Karahanlı ve Harezm merkezinde yaşandığı bölgedir. Bu bölgede kaleme alınan Kutadgu Bilig bu değişim ve dönüşümü görmemiz açısından önemli bir metindir. Dönemin merkezi konumundaki Karahanlıların İslamiyet’i kabulü yeni bir kültür çevresine dâhil olma bakımından bir dönüm noktasıdır. Türklerin İslamiyet’le tanışmaları bireysel olarak Karahanlılardan öncesine dayanmakla birlikte eserin yazıldığı 1069-1070 tarihinde Karahanlılar bir asrı aşkın bir süredir Müslümanlardı. Ancak İslamiyet’in daha çok merkezi çevrelerde etkin olduğu söylenebilir. Karahanlı devletinin kültür merkezleri ise (Dilâçar, 1995: 18-21) Semerkand, Buhara, Fârâb, Taşkent, Balasagun ve

Kaşgar'dı. Bu kültür merkezlerinden biri olan Balasagun'da 1010-1015 yıllarında doğan ve yetişen Yusuf Has Hacib diğer bir kültür merkezi Kaşgar'a giderek Tavgaç Buğra Han'ın hizmetine girmiştir. Eser üzerine yapılan çalışmalarda Yusuf Has Hacib'in eserin kahramanlarından Ay Toldu ile özdeşleştiği, dolayısıyla seçkin bir aileden geldiği, iyi bir eğitim gördüğü, Arapçayı ve Farsçayı edebiyatlarına vakıf olacak kadar iyi bildiği, Türkçede yetkinliği, döneminin bilimlerinden haberdar olduğunun kabul edebileceği söylenmektedir (Ercilasun, 2002: 1452-1453). Doğduğu ve yetiştiği sosyal çevre İslamiyet-Budizm-Nesturî-Hristiyanlık kültürlerinin bir arada yaşandığı (Barutçu Özönder, 2017: 50) bir çevre olmakla birlikte o İslamiyet öncesi Türk kültürüne de hâkimdir ve Farabi, Firdevsi, Biruni, İbn-i Sina, Ömer Hayyam gibi bilgin ve ediplerden haberdardır (İnalçık, 1966; İnan, 1991). Kaşgar'a gelerek Kutadgu Bilig'i hükümdara sunan ve "has hâcib" tayin edilen Yusuf Has Hacib'in bu sıfatı da dikkate alındığında devrinin okuryazar çevrelerinde yetiştiğini, kültürlendiğini ve yazılı kültürün okuryazarlarının bir temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüze üç nüshası ulaşan eserin Fergana nüshası eserin yazılışından 200-250 yıl, Mısır nüshası yaklaşık 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonra istinsah edilmiştir. Bu durumda eserin en eski nüshası Fergana nüshası olarak görünmektedir. Sema Barutçu Özönder (2017: 52) Kutadgu Bilig yazmalarının her üçünün "ayna kopya"lar olduğunu, yazıcıların metni olduğu gibi kopyalamaya çalıştıklarını söylemektedir. Ercilasun'a göre nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri büyük oranda korunmuştur (2002: 1455). Dolayısıyla bu nüshalardan ve eserin yazarının yetiştiği ortamdan yola çıkarak Kutadgu Bilig'de devrin söz ve yazı karşısındaki tavrını görmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Söz ve yazı, sözlü icra ile yazılı icra, söz ve yazının düşünme biçimleri üzerindeki etkisi, sözlü ve yazılı icranın birbiri üzerindeki etkisi ile ilgili olarak önemli çalışmalar yapılmış; önce sözün varlığı ve yazıya rağmen sözlü iletişim biçiminin devam ediyor olması, bununla birlikte yazının kalıcı olanı temsil etmesi gibi söz ve yazının doğasındaki özellikler temelinde söz ve yazı karşıtlığı üzerine önemli tespitlerde bulunulmuştur. Dil temelde sözlüdür. Ancak yazı sözü mekâna bağlayarak dilin gücünü pekiştirir ve düşüncenin yapısını değiştirir (Ong, 1999: 20). Saussure yazıyı faydalı, kusurlu ve tehlikeli bulur (1998: 57). Onun yazıyla ilgili fikirlerinden biri de yazının "konuşmayı tamamlayıcı bir parça" olduğudur (akt. Ong, 1999: 17). Ong'a göre ise "Yazı konuşmaya sadece bir ek değildir. Konuşmayı sözlü-işitsel duyudan çıkarıp yeni bir duyu dünyasına, görmeye bağladığı için hem konuşmayı hem de düşünme biçimini dönüştürür" (1999: 104). Ong yazıyı, düşüncüyü değiştiren bir araç; Saussure ise konuşmanın tamamlayıcısı olarak nitelendirmiştir.

Kutadgu Bilig'de söz, söz söylemenin niteliği, konuşma önemli bir yer tutar. Konuşmaya başlama ve konuşmada dikkat edilecekler üzerinde özellikle durulmaktadır. Ayrıca 11. yüzyıl konuşmasını keşfetmek için

önemli bir eser olarak (Barutçu Özönder, 2018: 246) görülmektedir. Bu makalede yazılı kültür ortamı bağlamında yazıyla üretilmiş bir metin olan “Kutadgu Bilig”de “söz” ve “yazı”yla ilgili algılar belirlenerek Türk kültür tarihinde icra ortamlarının değişim ve dönüşümün tespiti adına sözden yazıya geçiş süreci anlaşılmasına çalışılacaktır.¹ Bunun için öncelikle eserdeki “söz” ve “yazı” ile ilgili söz varlığı tespit edilmiştir. Ardından “söz” ve “yazı”nın doğasıyla ilgili özellikler ve bu bağlamda “söz” ve “yazı” ilişkisi ile ilgili dönemin algısını yansıtan beyitler belirlenmiştir.²

Kutadgu Bilig’de Söz ve Yazı ile İlgili Söz Varlığı

Eserde söz, sözlü kültür ortamı, yazı, yazılı kültür ortamı ile ilgili sözvarlığının tespiti söz ve yazı ile ilgili 11. yüzyıldaki kavram dünyasının anlaşılması açısından önemlidir.³ Eserde söz kelimesi “söz”le karşılırken; bu çalışmada sözlü iletişim biçiminin aracı olan söz, “til sözlemiş söz” (ağızdan söylenen söz); yazı “bitig”, “hat”; yazılı iletişim biçiminin aracı olan yazılı söz “bitig söz” ile ifade edilmiştir.

3812. ayur-men bitidim tilekim sözüm / tilin sözlemiş söz eşitting tüzüm (Arat, 1999: 383).

2696. negü tir eşitgil ila sır tengi / idi edgü yang bu bitig söz yangı (Arat, 1999: 282)

Eserde “til”, dil ve lügat dışında sözü; “tildem” haberci, peygamber, hatip anlamlarında sözün kullanıcısının ismini karşılamaktadır. “ti-” demek; “tegüçi” diyen, söyleyen anlamındadır.

5651. negü tir eşitgil kişi tildemi / kamuğ kılgu işke kingeş ol emi (Arat, 1999: 361).

Yazmak anlamlarında kullanılan kelimeler “biti-” yazmak; “bitil-” yazılmak; “bitin-” yazılmak; “bitit-” yazdırmak; “koş-” yazmak, şiir düzmek; “koşul-” yazılmak, düzenlenmek, şiir düzölmek ve “tasnif” tasnif, yazma anlamlarındaki kelimelerdir.

59. Barusın bitimiş yetürmiş nizam / Bu kaşğar ilinde koşulmuş tamam (Arat, 1999: 9).

Yazılı metin çeşitleri olarak “bitig”, mektup, yazı; “kitab” kitap, mektup olmak üzere iki kelime ile karşılaşılmıştır.

350. kitab atı urdum kutadgu bilig / kutadşu oğlığa tutsu elig (Arat, 1999: 49).

¹ Yapılan bazı çalışmalarda eserin epik karakteri (Çot, 2011), eserdeki sözlü icra unsurları (Küçükbasmacı, 2020) belirlenerek Kutadgu Bilig’de sözlü kültür etkisine dikkat çekilmiştir.

² Makalenin sınırları dolayısıyla konuyla ilgili bütün beyitler verilememiş, örnek beyitler seçilmiştir. Beyitlerin bazıları Türkiye Türkçesi ile de verilmiştir. Gerektiğinde ilgili yerlerde parantez içinde beyit numaraları gösterilmiştir. Beyit numaraları Arat’tan (1999) alınmıştır.

³ Kutadgu Bilig’de geçen “söz” ve “yazı” ile ilgili kelimelerin anlamları Maimaitiaili (2013)’ten alınmıştır.

Yazı söz konusu olunca okumak fiili de yazılı metni okumak anlamında kullanılmıştır: “okı”⁴ okumak; “okıglı” okuyan. Söz işitilir: “eşit-” işitmek; söylenen söz dinlenir: “tınla-” dinlemek.

2631. *kitablar okır hem bilir erse söz / uçar erse şî'r hem koşar erse öz* (Arat, 1999: 276).

37. *okıglının köngli açılıp musşannifni edgü dua birle yad kılsun tip* (Arat, 1999: 3).

3961. *kese sözledim söz eşitting anı / nelük emgetür sen küçeyü meni* (Arat, 1999: 399).

Kutadgu Bilig’de topluluk karşısında yüksek sesle okuma eylemine dair de veri vardır.

78. *çiçeklikte sandvaç öter ming ünün / okır şur-ı ‘ibri tünün hem künün* (Arat, 1999: 25).

Yazının tam olarak egemen olmadığı kültürlerde, el yazması devrinde okuma eylemi “Belli bir mekânda, beden dilinin kullanıldığı, insanın kendi kendisiyle ve başkasıyla kurduğu bir ilişki”.... “okur da bir dinleyici topluluğuna yüksek sesle kitap okuyan kişi gibi düşünülür.” ve bu da eserin göze olduğu kadar kulağa da hitap edecek şekilde hazırlanmasını gerektirir (Chartier, 1998: 70). Marshall McLuhan’a göre el yazması kültürü “işitsel-dokunsal”dır (2017: 43). El yazmaları bir taraftan bireysel diğer taraftan toplu okumaya yönelik hazırlanmaktaydı. Yıldırım (2001: 93), bir mecliste gerçekleşen “okuma” eyleminin kıraat etme, anlatım ve terennüm etmeyi ifade ettiği kanısındadır. Eserden alınan yukarıdaki beyitte yapılan benzetmede bülbül bir toplulukta yüksek sesle okuyan okuyucuya benzetilmiştir.⁵

Dönemin yazı araçlarının “bitigü”, kalem, yazgaç; “kalem”; “kagıd, kagaz” kağıt; “devat” divit olduğu anlaşılmaktadır.

3714. *devat kıldı kagaz kötürdi kalem / iligke bitig başladı söz ulam* (Arat, 1999: 374).

1342 *bitigü bile kıldı kagıd tetig / bayat atı birle bitidi bitig* (Arat, 1999: 152)

Yazı yazma aracı olarak kaleme kutsallık verilmiştir. Tanrı’nın ilk yarattığı nesnenin kalem olduğu söylenerek kaleme atfedilen kutsallık dolayısıyla yazı üstün tutulmuştur.⁶ Kalemin kutsallığına dair hadisler bulunmaktadır (Yavuz, 2001: 244). Bu hadislerden biri şöyledir: “Allah önce kalemi yarattı ve yaz buyurdu” (Koçak, 2014: 306). Kutadgu Bilig’de yer alan aşağıdaki beytin bu hadise atıf yaptığı görülmektedir.

⁴ Eserde “okumak” fiili “çağırarak, davet etmek”; “okıçı, okıgçı, okıtçı” da “davetçi” anlamında da kullanılmıştır: 3257. *ay odğürmiş emdi okır-men sini / öz aşğı tiler tip sakınma mini* (Arat, 1998: 328)

⁵ *Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece-gündüz Mezamir okuyor* (Arat, 1985: 17).

⁶ Kur’an-ı Kerim’deki surelerden biri “Kalem” suresidir (URL-1).

2227. *törütmezde aşnu bayat bu 'alem / törütti yorıttı bu levh-u kalem* (Arat, 1999: 238).⁷

Eserde kelimeleri yazıya geçiren yazıcı, mektupçu, kâtip, olarak “bitigçi”; “ılmğa”, kâtip; “musannif”, yazar kelimeleri kullanılmıştır.

Sözlü iletişim bağlamında ise söylemek, demek anlamlarına gelen “ayın-” sormak, söylemek, demek; “ayıt-” sormak; söylemek, demek; “sözle-” söylemek, konuşmak; “ay-” demek, söylemek; “ti-” demek, söylemek kelimeleriyle; sözü söyleyen, söyleyici anlamında “sözlegüçi”; sözcü anlamında “sözçi” kelimeleri karşımıza çıkar.

187. *sanga sözledim men sözüm ay oğul / sanga birdi bu pend özüm ay oğul* (Arat, 1999: 35).

Kutadgu Bilig’de “söz” ve “yazı” bağlamında tespit edilen söz varlığını; söz, til sözlemiş söz, sözle-, sözlegüçi, sözçi, til, tildem, ti-, tegüçi, eşit-, tınla-, ay-, ayın-, ayıt- kelimeleri ile bitig, bitig söz, bitigçi, biti-, bitil-, bitin-, bitit-, bitigü, devat, ılmğa, kagıd, kalem, kitap, koş-, koşul-, musannif, okı, okıglı, tasnif kelimelerinin oluşturduğu görülmekte; bu kelimelerin de büyük oranda Türkçe olduğu dikkat çekmektedir.

Sözün Sahibi Olarak Yaşlılar ve Atasözleri

Sözlü kültürlerde bilginin saklanıp gerektiğinde geri çağrılabilceği yer insan belleğiydi. Bu sebeple iletişimin sözle gerçekleştiği zaman ve toplumlarda yaşlılar önemli ve saygın bir yere sahipti. İnsanoğlu edindiği bilgiyi uzun ve zahmetli bir süreçte, deneye yanıla elde etti. Bu yüzden tecrübe önemliydi ve tecrübe sahibi kişiler de uzun yaş yaşayanlardı. Kutadgu Bilig’de pek çok kere “avıçga, avuçga, avuçgalık, uzun yaşlıg er, karı, kökçin sakal, örüng başlı” gibi tabirlerle yaşlılardan yani sözün sahiplerinden bahsedilir. Tecrübe kolay kazanılan bir şey değildir. Bu tecrübeye sahip “avuçga” (koca, yaşlı) kişi bilgisini paylaşırsa kıymetini bilmek gerekir.

1638. *negü tir eşitgil avıçga sözi / avıçga sözün tut unitma kozı* (Arat, 1999: 181)

3012. *negü tir eşitgil örüng başlık er / ajunug karıtmış uzun yaşlıg er* (Arat, 1999: 310)

4387. *idi yakşı aymış biliglig karı / biligligke ayıp işing kıl yorı* (Arat, 1999: 441).

Yukarıdaki beyitlerde de dile getirildiği gibi bilgili, görmüş geçirmiş, çok gezmiş ak saçlıların sözüne kulak verip ona göre hareket edilmelidir. Bu durum sadece yaşlılara saygı gösterilmesi gerektiğinden değildir. Goody’nin de dikkat çektiği gibi (2013: 187) geçmiş öğrenmenin, dünyayı yorumlayabilmenin tek yolu yaşlılar aracılığıyla mümkün olduğundan sözlü kültürde yaşlıların sözlerini göz ardı etmek kişinin kendi zararına. Benzer tespitleri Yusuf Has Hacib’in de yaptığı görülmektedir.

⁷ *Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, lehv ile kalemi yaratmıştır* (Arat, 1985: 167).

Yaşlıların sözü gençlerin gözüdür; gençler yaşlıların sahip olduğu bilgi ve tecrübeye göre hareket ederlerse geleceğe doğru yanılmadan ilerleyebilirler.

2984. *negü tir eşitgil avuçğa sözi / avuçğa sözi ol yiğitler közi* (Arat, 1999: 308).

4152. *negü tir eşitgil avuçğa sözi / avuçğa sözi tutsa açlur közi* (Arat, 1999: 418).

4636. *negü tir eşit emdi kökçin sakal / uka bar munı sen turu kalma kal* (Arat, 1999: 465).

Aşağıdaki beyitlerde de görüldüğü üzere tecrübe çok yaşayarak, çok gezerek ve görerek elde edilir; elde ettikleri bu tecrübe ile yaşlılar söz söyleme yetkinliği kazanır (1955, 4916). Bu yetkinlik “sınama” yoluyla kazanılan bilgi ve iyi ile kötüyü ayırt etme becerisinden gelir (3829).

5085. *negü tir eşitgil örüng başlıg er / ajunug keçürmiş uzun yaşlıg er* (Arat, 1999: 207).

2088. *negü tir eşitgil sınıamış kişi / başında keçürmiş yaşamış kişi* (Arat, 1999: 225).

4434. *negü tir eşitgil ajun kezmiş er / başında keçürmiş telim körmüş er* (Arat, 1999: 445).

Bununla birlikte yaşlılara gösterilen saygının giderek azaldığı da görülmektedir. Bu değer kaybı bilginin kaynağının değişmeye, insan hafızasının yerini yazılı belleğin almaya başladığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

6491. *ogul kız kemişti ata hürmeti / söküş boldı erke avuçğa atı* (Arat, 1999: 640)⁸

Yaşlıların bilgi ve tecrübeleri atasözüne dönüşerek kuşaktan kuşağa aktarılır. Atasözleri uzun bir tecrübenin yoğunlaştırılmış halidir. Sözlü kültürlerde bilginin unutulmaması için sürekli tekrar gerekir. Kalıp sözler de bu bilginin muhafaza edildiği yerlerdir (Ong, 1999: 37). Sözlü kültürlerde söz kalıpları düşünceleri hatırlanabilir biçimlere dönüştürerek bilginin nesilden nesile aktarılmasını sağlar. Sözcüklerin insanın içinden dışarı çıkmasını sağlamada ritim çok önemlidir. Eski Yunan’da eğitime mousike/müzik denmesi matematik, şiir ve hitabet derslerini dans edip el çırparak, şarkı söyleyerek öğrenmelerindedir (Sanders, 1999: 32). Ritmin, bedensel ritim de dâhil olmak üzere şiir kalıbına girmese de hatırlamada önemli olduğu söylenmekte, özellikle sözlü nazım ritimlerinin, şiirsel biçimlendirmenin bilginin saklanması ve hatırlanmasında üstünlüğüne dikkat çekilmektedir (Assmann, 2001: 60; Connerton, 1999: 119; Ong, 1999: 50). Sanders, “Tekrar sözellikte insanı büyüler” diyerek ritmin kalp atışı gibi

⁸ *Oğul-kız babaya hürmetini bıraktı; ihtiyar kelimesi insana bir hakaret sözü oldu* (Arat, 1985: 465).

keyif ve güven veren bir tekrar sağladığını, böylece anlatı sırasında anlamın belli belirsiz değişerek eylemin sürdürülebildiğini söyler (1999: 22).

Eserde “mesel”, kelimesiyle karşılanan atasözleri ve söz, haber, öğüt, nasihat anlamlarında kullanılan “sav”lar bilgi ve düşüncenin naklinde önemlidir. Çünkü düşüncenin devamı için kalıplaşmış deyişlerden oluşması gerekir. Çok uzun bir sürede bir araya getirilen ve düşüncenin özü olan atasözü, deyim ve diğer söz kalıplarını nesilden nesile aktarılabilmenin tek yeri insan aklı, belleğidir. Bu sebeple parçalanmamalıdır (Ong, 1999: 55). Eserde atalar sözü söylemek anlamında “savlan-” kelimesi vardır.

667. negü tir eşit emdi türkçe mesel / başında keçürmiş bu kökçin sakal (Arat, 1999: 83).

1358. bağırsağ kişining sözi tut savı / bu söz sav sanga bolğa devlet avı (Arat, 1999: 153).

Kutadgu Bilig’de maya anlamında da kullanılan “kur” kelimesi “söz kurı” ifadesinde olduğu gibi söz ile birlikte de kullanılarak metafor yapılmıştır. Maya katıldığı ürünü değiştirip dönüştürür. Maya ne kadar kaliteli ve güzelse ortaya çıkan ürün de o kadar güzel olur. Bu sebeple mayalama işlemi nitelikli maya tercih edilir. Söz de herhangi bir sözle değil tecrübeyle sınanmış yaşlıların sözüyle mayalanmalıdır. Söz kuşaktan kuşağa aktarılarak gelişir, çoğalır, sağlamlaşır. Sözü bu gücü; kendilerinden öncekilere de hâkim, kendilerinin de çoğalttığı yaşlıların sözlerinden gelir. Yaşlıların sözü, mayadır.

723. negü tir eşitgil sınamış karı / sınamış karılar sözi söz kurı (Arat, 1999: 89).⁹

Sözün Değeri

Önce söz vardı. Bu varoluş düzeni neticesinde söze kutsallık atfedilmiştir. Söz, gökten yere indiği için kutsaldır. Tanrı konuşur ve Tanrı sözünü insana bahşetmiştir.¹⁰ “Tanrı konuştuğundan, insan konuştuğunda söylediği şeye gizemli bir güç yüklenir” (Ellul, 1998: 89). Sözlü kültürlerde sese bağlı kelime büyüğü kabul edilirken matbaayla birlikte yazıya bağlı kelime nesneye dönüşür. Kutadgu Bilig el yazması devrinin ürünü olduğundan o dönemde kelimenin henüz büyüünü yitirmediği anlaşılmaktadır. Sözü kutsalla olan ilgisi, sözü doğru kullanmayı başarıları da kutsallaştırır. Bunun tam aksi de mümkündür. Kaynağını kutsaldan alan söz kendisini kullanmayı bilmeyene de değer kaybettirir.

210. yaşıl köktin indi yağız yirke söz / sözi birle yalnguk ağır kıldı öz (Arat, 1999: 37).

1002. söz asğı bile kör yağız yirdeki / yaşıl kökke yoklar bolur tördeki (Arat, 1999: 117).

⁹ Dinle, tecrübeli ihtiyar ne der; tecrübeli ihtiyarların sözü sözlerin mayasıdır (Arat, 1985: 63).

¹⁰ Bu konuda bakınız: (Ellul, 1998: 69-141).

1003. kalı sözleyü bilmese til sözüğ / yaşıl kökte erse kör indirür özüğ (Arat, 1999: 118).

İyi söz, kişinin ölümsüzlüğü yakalamasının sırrı olarak görülür. Dünyada adının kalmasını isteyen iyi söz söylemelidir.

180. *toguglı ölür kör kalır belgü söz / sözüng edgü sözle özüng ölgüsüz* (Arat, 1999: 34).

182. *kişi togdı öldi sözi kaldı kör / özi bardı yalnguk atı kaldı kör* (Arat, 1999: 35).

Kutsallığı dışında sözün değeri maddi bir kıymet biçilerek de ortaya koyulmaya çalışılır. Söz, altın ve gümüşten daha kıymetlidir. Söz, doğru yerde kullanılırsa kişiye kazanç, itibar ve başarı sağlar. Bu sebeple harcadıkça tükenecek bir nesne değildir. Sözün kıymeti yılların birikimini bugüne naklediyor olmasındandır. Söz nakledilerek çoğalır, bilgiyi geleceğe taşır.

188. *kümüş kalsa altun meningdin sanga / anı tutmagıl sen bu sözke tenge* (Arat, 1999: 35).

189. *kümüş işke tutsa tüker alkinur / sözüm işke tutsa kümüş kazanur* (Arat, 1999: 35).

Söze verilen değerlerin bir başka ifadesi ise sözün ruhu beslediğidir. Sözle ilgili bu bakış açısı Türklerde günümüze kadar devam eden güçlü bir sohbet kültürünün gelişmesinde etkili olmuştur.¹¹

991. *et öz ülgü barça boguzdın kirür / bu can ülgü çın söz kulaktın kirür* (Arat, 1999: 116)¹²

Söz aynı zamanda ölümlerden dirilere kalan bir mirastır. “*miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır*” (Arat, 1985: 30).

270. *ölügdin tirigke kumaru söz ol / kumaru sözüğ tutsa asgı yüz ol* (Arat, 1999: 42)

Söz, ses ile var olduğundan ve varoluşunun tamamlanması için işitilmesi gerektiğinden doğasının bir sonucu olarak konuşanla dinleyenin aynı mekânı paylaşma zorunluluğu vardır. Sözlü iletişim karşılıklıdır. Sözün doğasıyla ilgili olarak da Kutadgu Bilig’de tespitler yapmak mümkündür.

4156. *men aydım eşitting sen öğrending ul / negü teg tapıngu tükel bilding ul* (Arat, 1999: 418).

Sözlü iletişimde tartışmalar belli bir çerçevenin dışına çıkamaz, bu da bilginin sınırlandırılmasına yol açarken basılı metinlerin elden ele dolaşması aklın evrensel olarak uygulanmasını sağlar. Böylece aynı dili konuşanların aynı tartışma zemininde toplanması matbaa sayesinde (Chartier, 1998:

¹¹ Anadolu’da geleneksel sohbet toplantıları 2010 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi’ne kaydedilmiş olması hatırlanabilir. Türk sohbet kültürü üzerine bknz: (Atlı, 2018; Şen, 2016).

¹² *Vücûdun nasibi hep ağızdan girer; rûhun nasibi ise doğru sözdür ve kulaktan girer* (Arat, 1985: 82).

200). Elyazması dönemi için bunun geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Bu dönemde insanları aynı zeminde buluşturmak söz ile mümkündür.

Söz bütün dünyayı dolaşır (669). Sözün bir yerden bir başka yere nakli ancak insan sayesinde. Özellikle sözün kendi sınırlarının dışına çıkmasında “satıgçı”, “arkış” denilen satıcı ve kervanlar oldukça etkilidir. Yıldırım (2000: 335, 338), kervan ve satıcıların iletişim işlevinin daha çok metinleri bir yerden bir yere nakletmek şeklinde olduğunu söylemekle beraber satıcıların metin dışında söz de taşıdıkları kabul edilmelidir. Eserde hükümdara, adını dünyaya duyurmak istiyorsa satıcı, kervan ve yolculara iyi davranması öğütlenir (Arat, 1985: 321). Zira iyi adı da, kötü adı da dünyaya bunlar yayar.

669. *akar suv yorık til bu kut turmadı / ajun tezigürler yorıp tınmadı* (Arat, 1999: 33).

4435. *ajunda atıngını yadayın tise / ümeg edgü tutgıl katıgılan usa* (Arat, 1999: 445)

4436. *çavıkmak tilese özüng belgülig / satıgçıkka edgü yanut kıl ülüg* (Arat, 1999: 446)

4437. *at edgü tilese özüng ay urı / ümeg arkışig edgü tutgıl yorı* (Arat, 1999: 446)

4438. *bu yanglıg katılgıl satıgçı bile / tiril edgü atın sevincin küle* (Arat, 1999: 446)

Sözlü iletişimde kullanılan sözün, söz dışı unsurlara da bağlı olarak anlamı tamamlanır. Dolayısıyla kullanılan sözcüklerin dışındaki unsurlarla birlikte farklı anlamlar ortaya çıkabilir. Bu durum metinde; söz deve burnuna benzetilip “Söz deve burnu gibi yularlıdır; o dişi deve boynu gibi nereye çekilirse oraya gider” denilerek anlatılmıştır (Arat, 1985: 26).

206. *burunduklug ol söz tive burnı teg / barur kanca yetse titir boynu teg* (Arat, 1999: 37)

Sözü söyleyen yanılabilir. Böyle bir durumda yanlışlığı anında düzeltme imkânı vardır (Arat, 1985: 26).

205. *sözüg sözledeçi azar hem yazar / ukušluğ eşitse ongarur tüzer* (Arat, 1999: 37)

Sözlü kültür ortamlarında yüz yüze kurulan iletişimde kişilerin iletişimi başlatma biçimleri karşısındakine verdiği değer de göstergesidir. Dolayısıyla davranış, jest ve mimikler sözün anlamını etkileyecektir. Konuşurken bağırarak, fısıldamak, gülme, göz kırpması, vurgu, tonlama gibi dilsel olmayan pek çok işaret kullanılır (Palmer, 2001: 21). Eserden bir örnek vermek gerekirse; Ögdülmüş, Odgurmuş’un evine yaklaşınca onun hatırını sayar ve atından iner. Böylece saygının davranış biçimine yansımaları sözün daha etkili kılacaktır.

3956. *barıp tegdi erse kadaşka yakın / yırak tüşti attın küdezdi hakın* (Arat, 1999: 398).

Söz ile duruma göre hareket etmek imkânı vardır:

3280. *negü sözlegü erse sözle tilin / yarağı ne erse sen andag kılın* (Arat, 1999: 332).¹³

Yaratılışın söz ile başladığı fikri söze kutsallık kazandırmış; iletişim kurmanın hemen tek yolunun söz olması dolayısıyla söze büyük bir değer verilmiştir. Sözlü kültür ortamının aynı mekânda bulunmayı zorunlu kılması sözün anlamının söz dışı unsurlara bağlı olarak tamamlanabilmesi kolaylığını beraberinde getirmiştir. Sözlü kültür ortamında duruma göre hareket etmek mümkündür, söz söylerken yapılan yanlışlar anında düzeltilebilir. Aynı zamanda sözü bir yere sabitlemek de mümkün değildir; söz taşıyıcısıyla beraber dünyaya yayılır.

Yazının Üstünlüğü

Yazının ilk dâhil olduğu çevrelerden biri saraydır. Uzun yıllar yazı saray çevresinde ve Hıristiyanlar için kilise, manastır; Müslümanlar içinse cami ve medrese çevrelerinde yayılıp gelişmiştir. Yazının ilk beş bin yıllık devresinde tapınaklarda, kilisede ve camide öğretildiğine; saraylarda antlaşmalar ve mektuplaşmalar gibi sebeplerle; toplumda ise Tanrı ile iletişim kurmak için kullanıldığına Goody de dikkat çeker (2017: 175, 194). Okuryazarlığın tam olarak yayılmadığı dönemlerde metinle okur arasında aracılık eden okuyucular olmuştur. Okuryazarlık özellikle din adamlarına mal edilmiş, dolayısıyla metinlerin içsel bir dini değer taşıdığı hissi oluşmuştur (Ong, 1999: 113). Lord, orta çağlarda okuryazarlığın manastırdaki papazlar dışında yaygın olmadığını tespit eder (2015: 189).¹⁴ Kutadgu Bilig bir siyasetname olarak kaleme alınmıştır. Eserin üç kahramanı saray çevresinden, dördüncü kahraman dini çevredendir. Türk kültür çevrelerinde okuryazarlık durumu için de benzer süreçlerin işlediği görülmektedir.

Yazının doğasının en önemli tarafı yazıyla birlikte kelimelerin nesneleşmesi ve yazının sözü sabitlemesidir. Bu özellik yazının değerini yaratmıştır. Eserde 34. bapta (Arat, 1999: 280-286) kâtiplerin özellikleri anlatılmaktadır. Kâtibin sahip olması gereken özellikler sıralanırken güzel bir hatta ve üstün bir belâgate sahip olması da sayılır (Arat, 1985: 198-202). Burada kâtibin yazısının ve belagatinin güzelliğinin öneminden bahsedilirken “yazı”nın doğasına dair tespitlerle karşılaşırız. Her türlü iyi sözün kitaplarda bulunacağı, yazılı sözün unutulmayacağı üzerinde durulur. “*yazılı söz usulü[nün] mükemmel bir usul*” (Arat, 1985: 199) olduğu ifade edilir. Hikmet ve bilginin kitap ile nesilden nesile ulaştığı, yazılı sözün unutulmayacağı, kitaplar yazılmamış olsaydı bilginin öğrenilemeyeceği

¹³ *Ne söylemek icap ederse sen ağızdan söyle; nasıl münasip görürsen öyle hareket et* (Arat, 1985: 240).

¹⁴ Okuryazarlığın din adamların elinde olması sürecin kontrol altında tutulmak istenmesi olarak da görülmektedir. Herkesin kitaba erişebildiği ortamda vaize gerek kalmayacaktır (Goody, 2013: 152-153).

anlatılır (Arat, 1985: 199-200). Bu tespitler yazının sözü sabitleyip dondurmasıyla ilgilidir.

2697. *kamug edgü sözler bitigde bolur / bitinmiş üçün söz unıtmaz kalur* (Arat, 1999: 282)

2698. *bitimedi erse bitigli bitig / negü bilgey erding bu hikmet bilig* (Arat, 1999: 282)

2699. *bitip kodmasa erdi bilge bögü / bizingde ozakıg kim erdi tigü* (Arat, 1999: 282)

Yazının somut bir nesneye dönüşerek kalıcılığı yakalaması aynı zamanda insan adına da bu dünyada var olmanın, kalıcı olmanın yoludur. İyi işler yaparak adını kitaplara geçirmeyi başarmış beyleri bu kitapları okuyanlar tanıma imkânı bulurlar (259). Bu sayede yaşayanlar ölüleri hatırlamaya devam edecektir.

258. *ölürin bilip kılmış özke itig / bitip kodmış atın tirigke bitig* (Arat, 1999: 41).

Burada yazı hatırlatma işlevi üstlenmiş durumdadır. Bloom'a göre "orta çağ İslam toplumunda yazılı metin kendi başına bir amaç değil, özünde bir hatırlatma aracıydı" (2015: 136).

Yusuf Has Hacib de eserin kaleme alınış sebebini dile getirdiği beyitlerde dili ve eli toprağa düşüp yok olunca/ölünce yazdığı kitap ile hatırlanmayı arzu eder (6503, 6504, 6506).

6505. *tilim sözledi söz bitidi elig / ölür bu elig til ay kılkı silig* (Arat, 1999: 641)

6507. *unıtma mini ay okıglı tirig / özüm dünya kodsı töşense yirig* (Arat, 1999: 642).

Eserde, yukarıda da tespit edildiği gibi bir taraftan dünyada iyi ad bırakmak ve hatırlanmak isteyen iyi söz söylemesi gerektiği ifade edilirken diğer taraftan da hatırlanma vasıtası olarak kitap görülür. Burada söz/yazı arasında kalmışlığın devam ettiğini, yazılı kültürün henüz tam manasıyla egemen olamadığını, geçiş süreci yaşandığını söyleyebiliriz. Nitekim yazının sürekliliğin garantisi olmadığı yönünde görüşler de bulunmaktadır. Yazı sürekliliğin "Aksine, unıtma, yok olma, kaybolma, yıllanma ve tozlanma gibi sürekliliğin kesilmesi anlamına gelmektedir" (Assmann, 2001: 103). Bununla birlikte bir kitabın tek nüshası bile yeryüzünde bulunduğu sürece bilginin kaybolması mümkün değildir. Ancak yazı metni dondurduğundan güncelleme söz konusu olmaz. Güncel olmayan metin yaşamaz. Bu durumda eserin yazıldığı dönemin yazılı dilinin konuşulan dili zamana karşı koruyacağı (Goody, 2001: 93) noktasında olduğunu söyleyebiliriz.

Yazının üstün tutulmasının önemli sebeplerinden birinin belge tanzim etmeye yaraması olduğunu söylemek mümkündür. Sözlü kültürlerde varoluşumuz maddelenebilir bir alan değildir. "Sözlü gelenek liste, belge ve sayı tanımaz" (Ong, 1999: 119). Öncelikle bir ülkenin iyi bir şekilde nasıl yönetileceğinin anlatıldığı Kutadgu Bilig'e göre yazının üstün tutulması

yazının gelir gider hesabı tutma gibi devletin pek çok işini belgelendirmesinden gelmektedir (2707). Esere göre memleket kılıç ile alınır; kalem ile yönetilir (2714). Maddî veya manevî alanla ilgili her türlü iş hesap ile birbirinden ayırt edilir (4383). Yazı karşısındaki bu tavır yazının ilk kullanılış sebepleriyle doğrudan ilgilidir. Yazının tarihi işaret yerine geçen nesnelere kadar uzanmaktadır. Sümerler çivi yazının ilk şeklini bir oranda ticari işlemleri kaydetmek için kullandıkları işaret kazıma sisteminden geliştirmiştir. “İlk çivi yazısı da, kent toplumlarının günlük ticari ve yönetim işlemlerinde kullanılmıştır. Kayıt tutmayı özendiren yenilik, kentleşmedir. Sözlü öykü ve şiirlerde söylenen kelimelerin, hayal gücünden kaynaklanan yaratıların ‘edebiyat’ın yazıya geçirilmesini, yazı çok geç gerçekleştirmiştir” (Ong, 1999: 105-106). Yazı ilk olarak ekonomik ve yönetimle ilgili ihtiyaçların bir sonucu olarak doğmuştur (Kramer, 1999: 13, 21). Yazı kullanımında önemli yere sahip olan yönetsel listelerdir, edebi eserler değildir (Goody, 2001: 97).

2702. *idi ked kereklig turur bu bitig / bitig birle begler iter il itig* (Arat, 1999: 283).

2711. *kılıç birle tutlur kalı tutsa il / kalem birle baslur kalı bassa il* (Arat, 1999: 283)

23. bapta (Arat, 1999: 152) kahramanın vasiyetini yazarak bırakması yazının kullanılma amacına başka bir örnektir. Yazı bizi geleceğe doğru yönlendirir. Geleceğe ulaşmanın yolu sözü yazıya geçirmektir. Dolayısıyla vasiyetnamelerin yazılı olarak bırakılmasının temelinde bu fikir yatar.

Söz-Yazı Karşıtlığı

Sözün ve yazının kendine has doğası ve günlük hayatta tuttukları yer, söz ve yazı hakkında yargı ve tutumları şekillendirmiştir. Yazının giderek yaygınlaşması sözle ilgili değer yargılarının değişmesine sebep olmuştur. Söz yazı karşıtlığı bağlamında üzerinde en çok durulan nokta yazıya geçirilen sözün kalıcılığıdır. Yazı sözü sabitler; yazıyla sabitlenen söz değişmez ve yazıya geçirildiği hâliyle dünyayı dolaşır.

114. *neçe tirse dünya tüker alkinur / bitise kalır söz ajun tezgünür* (Arat, 1999: 28).

Beytte ifade edildiği gibi “bitise kalır söz”/söz yazılırsa kalır. İnsan hafızasına güvenmemelidir; yazılmayan söz unutulur.

2778. *bitigsiz işig bek tutumaz köngül / köngülke işanma biti ay ogul* (Arat, 1999: 290)

2779. *bitise kalır söz usansa barır / usal bolsa işçi sakışta ulır* (Arat, 1999: 290)

Yazarak kayda geçirilen sözü ne zaman istenirse okumak, böylece unutmanın önüne geçmek mümkündür:

2941. *negü tir eşitgil öge buyrukı / unıtma munı sen biti hem okı* (Arat, 1999: 304).

Yazı geçmişi kayıt altına alarak unutmayı engeller. Eserde Alp Er Tunga ile ilgili bölüm (Arat, 1999: 43) anlatılırken bu Türk kahramanının adını İranlılar kitaplara geçirmemiş olsaydı onu kimsenin tanımayacağı söylenmektedir. Burada sözlü kültürün güncelleme, güncel olanı yaşatma özelliğiyle karşılaşılmaktadır. Sözlü ortam yaratıcılığının ürünü olan destanlar dilden dile, kulaktan kulağa nakledilerek nesillerce yaşamış, ancak yaşam biçiminin değişmesiyle kendini güncellemeyi başaramayan destanlar anlatılmaz olmuştur. Bunlardan biri de Alp Er Tunga'dır. Aynı dönemin eseri olan Divanü Lügati't-Türk'te sagusundan bazı parçalar bulunun Alp Er Tunga 11. yüzyılda sözlü gelenekte zayıflamış olmalıdır. Kahramanlık destanları kültürel belleğin önemli türlerinden biri olmakla birlikte çevrenin, yaşam şartlarının ve sosyal ilişkilerin değişimi unutmaya sebep olur (Assmann, 2001: 221, 268). Ong'un da işaret ettiği gibi sözlü geleneğe bağlı düşünme biçiminde yaşanan anla ilgisi olmayan geçmiş döneme ait parçalar unutulur (1999: 119). Lord Raglan çeşitli çalışmalarının sonucunda yazılı bir kayda dayanmayan olayların en fazla 150 yıl hatırlanabileceğini ifade eder (2005: 314). Yazı, kaydetme özelliği ile kişisel hafızayı zayıflatırken toplumsal hafızayı güçlendirir (Ong, 1999: 52). Eserde geçen şu beyitler söz yazı karşıtlığının bu cephesini vermektedir.

280. *tejikler ayur anı efrasiyâb / bu efrasiyâb tuttı iller talap* (Arat, 1999: 43).

282. *tejikler bitigde bitimiş muni / bitigde yok erse kim ukgay anı* (Arat, 1999: 43).

Zaman içinde sözün üstünlüğü yerini yazıya bırakmıştır. Bu durum mecaz ve metafor kullanımında kendini göstermektedir. Sözü hafızaya almak "yazı" ile anlatılır olmuştur. "ezelde yazılmak", "meleklerin yazması" gibi ifadeler kayıt tutmanın zihniyetimizde yarattığı değişikliğin göstergeleridir. Bununla birlikte yazılanlar sesle dile getirilir, söylenir.

1341. *sanga sözledim söz kumarı atı / unıtma bu sözler köngülke biti* (Arat, 1999: 151).

2228. *ferište bitir kul negü kılmışın / idi ötrü aydur yarın ol işin* (Arat, 1999: 238).

6272. *isiz eğgü barça kara yir bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel* (Arat, 1999: 621).

Eserden yola çıkılarak tespit edilen bir başka tutum dille söylenen sözün inanılabilirliğinin olmayışıdır. Yazılı söz daha inanılır, daha doğru kabul edilmektedir. Bunun sebebi yazının değişmezliğine, sözün ise bağlama göre değişme, kendini güncelleme özelliğinde aranabilir.

2700. *yok erse bitig bu kişiler ara / tilin sözke kim bütgey erdi köre* (Arat, 1999: 282)¹⁵

¹⁵ İnsanlar arasında yazı olmasa idi, dille söylenen söze kim inanırdı (Arat, 1985: 200).

Anlamın belirlenmesinde etkili olan canlı ortamdaki yazılı söylem yoksundur (Ong, 1999: 54). Yazı, sesi görüntüye dönüştürür, nesneleştirir. Saussure'e göre yazılı sözcük, sesli sözcüğün görüntüsüdür (1998: 57). Görme ise "bizi gerçekliğe hapseder", "delil sağlar" (Ellul, 1998: 29, 44). Yazının sözü sabitleyip nesneye dönüştürme özelliği dolayısıyla zamanla "kitapta öyle yazılı" sözü, hemen hemen "bu gerçektir" anlamına (Ong, 1999: 98) gelmeye başlamıştır. Bu yüzdendir ki Ögdülmüş, hükümdardan mektup ister. Mektup delil niteliğindedir (Arat, 1985: 282).

3892. *tanıglı kişike tanuk ol bitig / tanuk bolsa hile yorımaz itig* (Arat, 1999: 392).

Diğer taraftan sözün daha güvenilir olduğu fikrini içeren beyitler de bulunmaktadır (4945, 4946, 4948). Örneğin elçi güvenilir olduğunda mektuba gerek yoktur, "Mektup itimat edilemeyecek kimseye verilir" (Arat, 1985: 357).

4949. *sözüngni tilin ay sözini eşit / takı bir bitig ay tetig ne kerek* (Arat, 1999: 494).¹⁶

Ellul'a göre "konuşan insana, başkalarıyla yüz yüze gelirken mutlak şekilde inanılır. Yalnızca onun sözleri belirli bir eylemi veya tutumu açıklayabilir ve onu kabul edilebilir ya da değersiz hale getirebilir. Bu tür bir kişinin güvenilirliği yalnızca dili kullanımı vasıtasıyla ispatlanabilir ve yalnızca bu bağlamda sözünün bir önemi vardır." Herkes sözlerine göre yargılanır (Ellul, 1998: 138). Ong'a göre de (1999: 116-117) 11.-12. yüzyıllarda kültürlerle göre değişmekle birlikte yazılı belgelere güven sözlü kaynaklardan daha azdır. Kutadgu Bilig'den yola çıkarak bu dönemde Türk kültür çevrelerinde sözden yazıya geçiş sürecinin devam ettiği, söz/yazı arasında kalındığını söyleyebiliriz.

Söz ve yazı karşısındaki bu arada kalmışlık başka yerlerde de karşımıza çıkar. Örneğin bir elçinin ağzından çıkan sözden bir hükümdarın fermanı daha etkilidir (Arat, 1985: 233). Burada üstünlüğün sözden yazıya geçmesi, yazının sözü kalemden çıktığı gibi muhafaza etmesindedir. Oysa elçinin hükümdardan emanet aldığı söz artık hükümdarın değil elçinin sözüdür. Her ne kadar "elçiye zeval olmasa" da yazıyla tespit edilen söz daha kıymetlidir.

3180. *nece me özüm sözleşe söz tilin / ilig yarlığı bu bitig söz adın* (Arat, 1999: 324)

Hükümdarın mektubu da aynı kıymettedir. "Elçi ne kadar dürüst, mâhir ve temkinli olursa olsun, mektup olmazsa, kalbinde şüphe kalır" (Arat, 1985: 282).

Sözü yazıya geçirirken seçmek ve ayıklamak mümkündür (Arat, 1985: 475). Bu da her söylenenin yazıya geçmeyeceği anlamına gelir.

¹⁶ Kendi sözünü söylersen ve onun cevaplarını dinlersen, ey zeki insan, bir de mektuba ne lüzum var (Arat, 1985: 357).

6624. tkel on sekiz ayda aydım bu söz / drdm ağırdım söz evdip
tire (Arat, 1999: 652)

Yazılı sözün bir başka özelliği aşağıdaki beyitte dile getirilmiştir. Yazı ile söz karşıtlığının bir başka cephesiyle karşılaşırız burada: Söz ile haber taşınır, yazı ile fikir. Buna göre yazılı söz kişinin kendini ifade etmesinde önemlidir. Bu farkı Goody, "İkisinin arasındaki fark şudur; konuşma irticalen gerçekleşir, yazıysa somut bir nesneye dönüştüğü için yazılan şey hakkında 'düşünce' ve tefekkür ihtiva eder" (2017: 68) diyerek belirler.

2701. kişi ildin ilke söz ıdgu bolur / bitig bolmasa söz nece szleyr
(Arat, 1999: 282).¹⁷

Hazinedarın zellikleri anlatılırken de yazı ve söz karşısındaki tutumu görebiliriz (Arat, 1999: 289-290). Yazı, gelir ve gider kaydını tutmak için kullanılır. Gelir gider kaydedilmezse işler aksar (2776, 2777, 2780). Yazı; yıl, ay ve günü kaydetmeye, tarih tutmaya yarar. Tarihin yazıyla kaydı sözlü düşünme biçiminden yazılı düşünme biçimine geçişin bir ifadesidir. Çünkü "kronoloji kavramı döngüsel değil daha çok çizgisel bir kavramdır. Bu da bir tür yazısal kaydın n gerekliliği demektir" (Goody, 2001: 57).

2774. bitigçi kerek uz kamug hat bilir / sakışig bitiğin kdezse kalır
(Arat, 1999: 289).¹⁸

2775. yıl ay d bitise kni belglg / auklug adırtlıg sanı belglg
(Arat, 1999: 289)¹⁹

Söz yazı karşıtlığı açısından en dikkate değer yaklaşımın yazılmayan işleri insanın gönlünde tutamayacağı, gnle güvenilemeyeceği, yazmak gerektiğidir. Burada gnl "hafıza" olarak anlamak gerekir.²⁰ Söz, yazılırsa kalır.

2778. bitigsiz işig bek tutumaz köngül / köngülke işanma biti ay ogul
(Arat, 1999: 290)

2779. bitise kalır söz usansa barır / usal bolsa işçi sakışta ulır (Arat,
1999: 290)

Ell'a göre "söz uçar" ifadesinin olumsuz, "yazı kalır" ifadesinin olumlu olarak değerlendirilmesi "müthiş bir hatadır". Ona göre "Uçup gitmelerinden dolayı, konuşulan sözler canlıdır ve anlamla doludur". Tam aksine "Yazılı söz [ise] zihni kapatır" (1998: 66-67). Ancak devlet işlerinde değişime değil, kesinliğe odaklanılmıştır. Eserdeki bu beyitler yazının ilk kullanım amaçlarıyla doğrudan ilişkilidir. 11. yüzyıl insanının zihni yazılı

¹⁷ İnsan bir yerden başka bir yere her vakit haber gönderir; yazı olmasa fikrini nasıl ifade eder (Arat, 1985: 200).

¹⁸ Muhasebeci gelir ve giderleri yazı ile tesbit etmeli, her türlü muamele kayda geçirilmelidir (Arat, 1985: 205).

¹⁹ Yıl, ay ve günü yazılırsa tarihi belli olur ve sayılar açık ve vazıh olarak bilinir (Arat, 1985: 205).

²⁰ köngül: gönül, yürek, anlayış (Maimaitiaili, 2013: 381).

düşünme biçimlerinden etkilenmiş ve elyazması geleneği oldukça güçlü²¹ olmakla birlikte yazının üstünlük alanı devlet işlerindedir.

Eserin kurgusundan yazı-söz karşıtlığını tespit edebileceğimiz bir başka yer Ogdurmuş'un saraya ikinci kez daveti üzerine Ögdülmüş ile hükümdar arasında geçen diyalogdur. Ögdülmüş, hükümdardan Ogdurmuş'a bir mektup daha yazmasını ister. Hükümdar ise ikinci kez mektup yazmanın anlamsız olduğunu, sözün daha etkili olduğunu düşünür. Hükümdarın aksine Ögdülmüş mektubun daha etkili olacağını fikrindedir (3886, 3887, 3890); yazılı sözün delil niteliğinde olduğu, mektup olmazsa şüphe doğacağını söyler (Arat, 1985: 282).

3891. *yalavaç neçe çın ked erse amul / bitig bolmasa sözke bütmez köngül* (Arat, 1999: 392).²²

3892. *tanıglı kişiğe tanuk ol bitig / tanuk bolsa hile yorımaz itig* (Arat, 1999: 392).

Hükümdara göre yazı yetersiz kalacaktır, sözün ikna gücü daha üstündür. Hükümdar, yazının söz ile desteklenmesi gerektiği kanaatindedir (3888, 3889, 3893). Sadece mektuba güvenmemelidir (Arat, 1985: 282).

3894. *bitig me bitiyin munukı sözün / bitigke işanma katıglan özün* (Arat, 1999: 392).

Söz konusu diyaloglarda yakın iletişimde sözün yazıdan daha etkili olduğu fikri öne çıkar. Yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte sözlü iletişim devam etmiş, yazılı iletişim daha çok resmi ve bürokratik bir iletişim biçimi olarak görülmüş ve yazı "uzaktan iletişim amacıyla benimsenmiş"tir (Goody, 2017: 190). Sözlü iletişimde konuşma dilinin olgusal bilgiler aktarmaktan başka harekete geçirmek, ikna etmek, uyarmak, imada bulunmak, etkilemek, değerlendirmek, sosyal ilişkiler kurmak, içnelemek, alay etmek, işaret etmek gibi pek çok işlevi vardır (Palmer, 2001: 48-52). Bu sebeple karşılıklı iletişimde söz yazıdan daha etkilidir. Ayrıca düşünce ve duyguların tam olarak kelimelere aktarılması mümkün değildir. Söylenen şey yazılmak istendiğinde ondan önemli ölçüde bir şeylerin kaybolacağı (Palmer, 2001: 20) üzerinde dilbilimciler de durmuştur.

Söz-Yazı Birlikteliği

Sözel ortam metinleri ile yazılı ortam metinleri arasında temel fark metinlerin korunma, yayılma ve okuyucuya ulaşma biçimleridir. Sözlü ortamda yüz yüze iletişim kurulurken yazılı ortamda yazar ile okuyucu/dinleyici arasına giren bir nesne aracılığıyla iletişim kurulmaktadır. Bununla birlikte bir iletişim biçimi olarak sözlü ve yazılı gelenek birbiriyle ilişkilidir. Dursun Yıldırım yazılı ortamı, sözel ortamın deneyim ve birikiminin ortaya çıkardığını, çeşitli yönlerden öncülük ettiğini; bu yeni ortamın önce mevcut yapıları kullandığını, sonra kendine has yapılar

²¹ İslam dünyasında kitabın yeri için bakılabilir (Bloom, 2015).

geliştirdiğini, dinleyici/okuyucu kesimleri oluşturduğunu söyler (2000: 338; 2001: 83). Yazı sözle bağını her zaman korur. Yazının “sözlü anlatım olmaksızın hiçbir zaman var ola[mayacağı]” (Ong, 1999: 20) fikri Kutadgu Bilig’de de dikkat çekmektedir.

Yazının devlet yönetiminde, devlet işlerinde üstünlüğü olmakla birlikte devlet yönetiminde yazı kadar söz de gereklidir. İyi bir yönetici olmak için yazmasını bilen iyi bir kâtiplerle konuşmasını bilen iyi bir elçi çok önemlidir (2732, 2733). Yazı ile yapılabilecek bir yanlış söz ile düzeltmek mümkün olur.

2736. *birisi bitigde yangılsa sözüğ / birisi tili birle itse sözüğ* (Arat, 1999: 286)

Yazı ve söz birlikteliği her zaman yazının yanlışını düzeltmek için gerekli değildir. Bazen de söz, yazıyı tamamlamak için vardır. Yazı her zaman söylenecek her şeyi söylemeye yetmez; çünkü yazı, jest ve mimiklerden mahrumdur. Yazı ile ifade edilebilecekler sınırlıdır.

3273. *munu sözledim söz bitigin ulam / tükettim sözümni kurıttım kalem* (Arat, 1999: 332).

3274. *takı ma negü erdi erse sözüm / kadaşing tegürgey tilin ay yüzüm* (Arat, 1999: 332).²³

Yazı söze yol açmak için kullanılabilir:

3893. *ilig aydı arzung bu erse kalı / bitig me bitiyin açıp söz yolu* (Arat, 1999: 392).²⁴

Odgurmuş, yanına gelmesi için kendisine mektup gönderen hükümdara aynı şekilde mektupla “yanıt” verir. Hükümdar bu mektubu okuduktan sonra (3844) Ögdülmüş’ten ne konuştuklarını da öğrenmek ister (3911). Bu da yazılı sözün bağlamı ve anlamı aktarmada yetersiz olduğunun ifadesidir. Söylenen söz; insanın durumunu değiştiren, gövdesini harekete geçiren bir olay olarak görülmektedir. Beden hareketleri, sözlü iletişime eşlik eden doğal ve hatta kaçınılmaz unsur olarak kabul edilmektedir (Ong, 1999: 86). Söz söyleme yaratmadır.

3848. *negü erdi sözler tilin sözlemiş / manga aygıl emdi eşitmiş ömiş* (Arat, 1999: 387).

3849. *ötüندی iligke eşitmiş sözün / ne yanglıg yoritmiş sözün tüp tözin* (Arat, 1999: 387).

3850. *ayur söz yorıdı neçe türlüğün / ol aydı men aydım ukuşun ögün* (Arat, 1999: 387).²⁵

²³ Bundan başka daha söylenecek ne gibi sözüm varsa, akrabalar bunları da ağızdan bildirecektir, ay yüzüm (Arat, 1985: 240).

²⁴ Hükümdar: – Eğer arzun bu ise; söze yol açmak üzere, mektup da yazayım – dedi (Arat, 1985: 282).

²⁵ Ağızdan söylediği sözleri nedir; işittiklerini ve düşündüklerini şimdi bana söyle Ögdülmüş dinlemiş olduğu sözleri, nasıl konuştuğunu, olduğu gibi hükümdara arz etti

Hükümdar Odgurmuş'a bir kere daha mektup gönderdiğinde anlatmak istediklerinin hepsini yazamadığını, kalanları da Ögdülmüş'ün iletceğini yazar mektupta. Yazı, gönül ve akıldakileri nakletmekte yetersiz kalmaktadır:

3940. *takı ma negü erse kalmış sözüm / kadaşing tegürgey tutuzdı özüm* (Arat, 1999: 397).

3943. *yana aydı ilig ay ögdülmişe / bitig bir yime ay tilin bilmişe* (Arat, 1999: 397).²⁶

Yazının bağlam dışı unsurları kaydetme imkânı yoktur. Oysa sözlü anlatımda “kelimeler” dışında jest ve mimikler, duygu durumu da anlatıma dâhil olduğundan anlamı güçlendirir. Anlambilimcilerin üzerinde durduğu gibi bir kelimenin anlamı “içinde bulunduğu çevre tarafından belirlenir” (Palmer, 2001: 112).

3895. *negü sözlegü erse sözle tilin / anı ündegil sen manga bir alın* (Arat, 1999: 392).²⁷

Odgurmuş, sarayda kalmayı ikinci kez de reddedince hükümdar hiç olmazsa yüzünü görmek ister. Bu daveti iletme için Ögdülmüş hükümdarın bir mektup yazmasını söyler (4944). Hükümdar ise mektup yazmak istemez, mektuptan daha iyisi güvenilir bir elçidir (4945); mektup güvenilmeyecek kimseye verilir (4946).

4948. *yalavaçka bütse bitig ne kerek / bütünlük bulunsa itig ne kerek* (Arat, 1999: 494).

4949. *sözüngni tilin ay sözini eşit / takı bir bitig ay tetig ne kerek* (Arat, 1999: 494).²⁸

Sözlü anlatım ile yazılı anlatımın aynı anda kullanılmasının bir sebebi söz ve yazının birbirini tamamlamasındandır.

3712 *tilin sözlegil hem bitigil bitig / iligke yanayın ay bilge tetig* (Arat, 1999: 373)

Sözellik ile okuryazarlık arasındaki bağı yeniden kurmak için kaleme aldığı eserde Sanders'in de dediği gibi (1999: 10) her insan sözellik içinde okuryazarlık geliştirir. Bu durum elyazması kültürler için de günümüz okuryazar toplumları için de geçerlidir.

Aranızda kaç türlü söz geçti; onun akıl ve idrâk dâiresinde söylediği sözlere ben de öylece cevap verdim, dedi (Arat, 1985: 279).

²⁶ *Daha başka, kalan ne gibi sözüm varsa, kardeşime emânet ettim, o sana ulaştıracaktır Hükümdar devam etti: - Ey Ögdülmüş, mektubu götür ve bildiklerini de ağızdan söyle, dedi* (Arat, 1985: 285-286).

²⁷ *Ne söylemek lâzımsa, söyle; her çareye baş vurarak, sen onu buraya getir* (Arat, 1985: 282).

²⁸ *Elçi itimada şâyân olursa, mektuba ne lüzum var; ona itimat edilirse, ayrıca hazırlık külfeti neye gerek Kendi sözünü söylersen ve onun cevaplarını dinlersen, ey zeki insan, bir de mektuba ne lüzum var* (Arat, 1985: 357).

Sonuç

Türklerin yazı ile tanışmalarının ürünlerini “Bengü Taş Edebiyatı”na kadar indirebilir ve Türklerin yazı ile taşı birleştirerek bu ikisinin aracılığıyla kalıcı olmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Kutadgu Bilig 11. yüzyılın yazılı kültür ortamının ürünüdür. Yusuf Has Hacib eseri anlatmak istediklerini yüz yüze iletişim halinde olan kahramanlara söyletmek üzere kurgulamıştır. Bu da eserde sözlü kültür ve yazılı kültür ortamlarına dair dönemin tutumunu tespit edebilme imkânı verir.

Kutadgu Bilig’de “söz” ve “yazı” bağlamında tespit edilen söz varlığı; söz, til sözlemiş söz, sözle-, sözlegüci, sözçi, til, tildem, ti-, tegüci, eşit-, tınla-, ay-, ayın-, ayıt- kelimeleri ile bitig, bitig söz, bitigçi, biti-, bitil-, bitin-, bitit-, bitigü, devat, ılımga, kagıd, kalem, kitap, koş-, koşul-, musannif, okı, okıglı, tasnif olarak belirlenmiştir.

Eserde sözün sahibi olarak yaşlılar görülmektedir. Kutadgu Bilig’de yaşlı/ihtiyar “avıçga, avuçga, avuçgalık, uzun yaşlıg er, karı, kökçin sakal, örüng başlı” tabirleriyle karşılanmıştır. Tecrübeyle kazanılan bilgi söz aracılığıyla nakledilir. Tecrübe de çok yaşayıp çok görerek ve gezerek kazanılır. Dolayısıyla tecrübe sahibi yaşlıların sözü geçmişin bilgi birikimini bugüne taşır. Eğer yaşlılar bir söz söylüyorsa onu tutmak, dinlemek; işi yaşlılara sorarak yapmak gerekir. Yaşlıların sözü gençlerin gözüdür. Yaşlıların söylediği atasözlerine kulak verilmesi gerektiği üzerinde de durulmuştur. Ayrıca yaşlıların sözü, söz mayası olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte eserde yaşlılara gösterilen hürmetin azaldığı söylenmekte, “avuçka” sözünün sövgü olarak kullanıldığından şikâyet edilmektedir. Bu durum bilginin tek naklinin söz/hafıza olmaktan çıkması; yazının bilginin naklinde aracı olmaya başlaması olarak okunabilir.

“Söz”ün kutsallığının sürdüğü, bu kutsallığın sözün sahibini de yücelttiği görülmektedir. Dünyaya iyi ad bırakmak isteyenler iyi, güzel söz söylemelidir. Ayrıca sözün değeri “altın” ve “gümüş”le karşılaştırılarak belirlenmeye çalışılmış, söz daha kıymetli bulunmuştur. Sözün ruhu besliyor olması sözü değerli kılan bir başka özelliktir.

Sözlü iletişimin karşılıklı olma esası aynı mekânda bulunma zorunluluğunu beraberinde getirir. Bununla birlikte söz dilden dile, kulaktan kulağa bütün dünyaya yayılabilir, sözü bir yere sabitlemek mümkün değildir. Sözün bu dolaşımında satıcı, kervan ve yolcular da etkilidir.

Sözün anlamının söz dışı unsurlara bağlı olarak oluştuğu, yapılabilecek hatanın anında düzeltilebileceği, duruma göre davranma imkânı olduğu sözün doğasına dair eserden tespit edebildiklerimizdir.

Yazının doğasıyla ilgili olarak eserde üzerinde durulan yazılı sözün unutulmayacağıdır. Yazılı söz kitaplar aracılığıyla hikmet ve bilgiyi nesilden nesile ulaştırır. Bu tespitler yazının sözü sabitleyip dondurmasıyla ilgilidir. Eserde yazının üstünlüğün bir sebebi yazının kayıt tutmaya imkân vermesindedir. Memleket kılıçla fethedilir, kalem ile yönetilir. Ayrıca yazı

tarih tutmaya yarar. Tarihin yazıyla kaydediliyor olması yazıyla birlikte gelişen kronolojik zaman algısıyla ilgilidir. Eserin kaleme alındığı devirde yazının üstünlüğü, yazının yönetim ve ticarete sağladığı pratik faydadandır.

Söz yazı karşılığı; sözün geçici yazının kalıcılığı üzerinedir. Dünyada hatırlanmanın yolu kitaplara geçmeyi başarabilmektir. Söz/yazı karşısında bir başka tutum da yazılı sözün inanılır kabul edilmesidir. Bu yazının değişmezliğinden, sözün ise bağlama göre değişme özelliğindedir. Diğer taraftan söz, söyleyen kişiye göre değerlendirildiğinden sözün daha güvenilir bulunduğu durumlar da vardır.

Yakın iletişimde sözün yazıdan daha etkili olduğu fikri öne çıkar. Ayrıca yazılı bir metni sözle desteklemek gerekir ki anlatılmak istenen tam olarak aktarılabilsin. Jest ve mimiklerden mahrum olması dolayısıyla yazı, her zaman söylenecek her şeyi nakletmeye yetmez. Sesin doğasındaki geçicilik ile yazının doğasındaki kalıcılık Kutadgu Bilig’de “bitise kalır söz” (Söz yazılırsa kalır) denilerek ifade edilmiştir.

Sonuç olarak; 11. yüzyılda yazılı kültür ortamında, devrin okuryazar çevrelerinde yetişmiş yazarı tarafından yazıyla kaleme alınmış bir eser olan Kutadgu Bilig’den yola çıkarak bu devirde sözün gücünün sürmekle beraber yazının sağladığı imkânların da yazıya üstünlük kazandırdığını; atasözlerinin kıymetini korumakla birlikte yaşlılara gösterilen saygının azalmaya başladığını söyleyebiliriz. Yazı bizi geleceğe doğru yönlendirir, söz geçmişe. Devrin yazılı kültür ortamlarında yazıya sözle ilişkisini kesmeden yaklaşıldığını söyleyebiliriz. Kutadgu Bilig; söz ile yazı arasında, Türk kültür tarihinde icra ortamlarının değişim ve dönüşümünü tespit adına sözden yazıya geçiş sürecinin görülebileceği bir metindir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (Çev.: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı.
- Atlı, S. (201), Türkiye’deki geleneksel sohbet toplantıları üzerine bir değerlendirme. *Millî Folklor*, 2018, 30 (117), 88-101.
- Barutcu Özönder, F. S. (2017). Kutadgu Bilig I zaman-mekân-konuşur: XI. yüzyılda Balasagun’dan Kâşgar’a, Balasagunlu’dan Kâşgarlı’ya. *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 12-63.
- Barutcu Özönder, F. S. (2018). Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig’in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri. *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 179-253.
- Bloom, J. (2015). *Kağıda işlenen uygarlık*. (Çev.: Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap.
- Chartier, R. (1998). *Yeniden geçmiş*. (Çev.: Lale Arslan), Ankara: Dost Kitabevi.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar*. (Çev.: Alâeddin Şenel), İstanbul: Ayrıntı.

- Çot, D. (2011). *Kutadgu Bilig’de mitoloji*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ellul, J. (1998). *Sözün düşüşü*. (Çev.: Hüsamettin Arslan), İstanbul: Paradigma.
- Ercilasun, A. B. (2002). İlk Müslüman Türk devletlerinde dil ve edebiyat. *Türkler*. C. 5, 1441-1497 (759-783), Ankara: Yeni Türkiye.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Goody, J. (2001). *Yaban aklın evcilleştirilmesi*, (Çev.: Koray Değirmenci), İstanbul: Dost Kitabevi.
- Goody, J. (2013). *Yazılı ve sözel arasındaki etkileşim*. (Çev.: Osman Bulut), İstanbul: Pinhan.
- Goody, J. (2017). *Mit, ritüel ve söz*. (Çev.: Damla Sezgi), İstanbul: Küre.
- İnalcık, H. (1966). Kutadgu Bilig’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri. *Reşit Rahmeti Arat İçin*, 259-271, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları.
- İnan, A. (1991). Yusuf Has Hacib ve eseri Kutadgu Bilig üzerine notlar. *Makaleler ve incelemeler II*, 39-52, Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Türk Kültürü, Ankara, 1970, IX, sayı 98, s. 112-126.)
- Koçak, M. (2014). Kur’an ve hadislere göre kalem kavramı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 297-327.
- Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümer’de başlar*. (Çev.: Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı.
- Küçükbasmacı, G. (2020). Söz uçar yazı kalır: yazılı bir metin olarak Kutadgu Bilig’de sözlü icra unsurları. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, (hzl: İrem Işıl Altun ve Ekrem Beyaz), 805-837, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mcluhan, M. (2017). *Gutenberg galaksisi*. (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi.
- Maimaitiaili, N. (2013). *Kutadgu Bilig’in sözvarlığı açısından açıklanmalı sözlüğü*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ong, W. J. (1999). *Sözlü ve yazılı kültür - Sözün teknolojileşmesi*. (Çev.: Sema Postacioğlu Banon), İstanbul: Metis.
- Palmer, F. R. (2001). *Semantik yeni bir anlambilim projesi*. (Çev.: Ramazan Ertürk), Ankara: Kitâbiyât.
- Raglan, L. (2005). Tarih ve mit. (Çev.: Levent Soysal), *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2*, (hzl. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır), 305-317, Ankara: Geleneksel.
- Sanders, B. (1999). *Öküzün a’sı*. (Çev.: Şehnaz Tahir), İstanbul: Ayrıntı.
- Saussure, F. (1998). *Genel dilbilim dersleri*. (Çev.: Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- Şen, Y. (2016). *Sohbet medeniyeti: Türk sohbet kültürü üzerine araştırma*. İstanbul: Erdem.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). Kalem. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 243-244, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

- Yıldırım, D. (2000). Tarihî süreç içinde iletişim odakları, ağları ve işlevleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (10), 327-353.
- Yıldırım, D. (2001). Türk edebiyatının yüzyılları [Türk edebiyatına yeni bir yaklaşım denemesi]. *KÖK Araştırmalar*, III (1), 75-122.
- Yıldırım, D. (2002). Kitâb-ı Dedem Qorqud metinleri hangi yaratıcılık ortamından geliyor. *Türkbilig*, (3), 130-171.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/mulk-suresi-67/ayet-27/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1> (Erişim: 05.11.2020)

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / *The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*